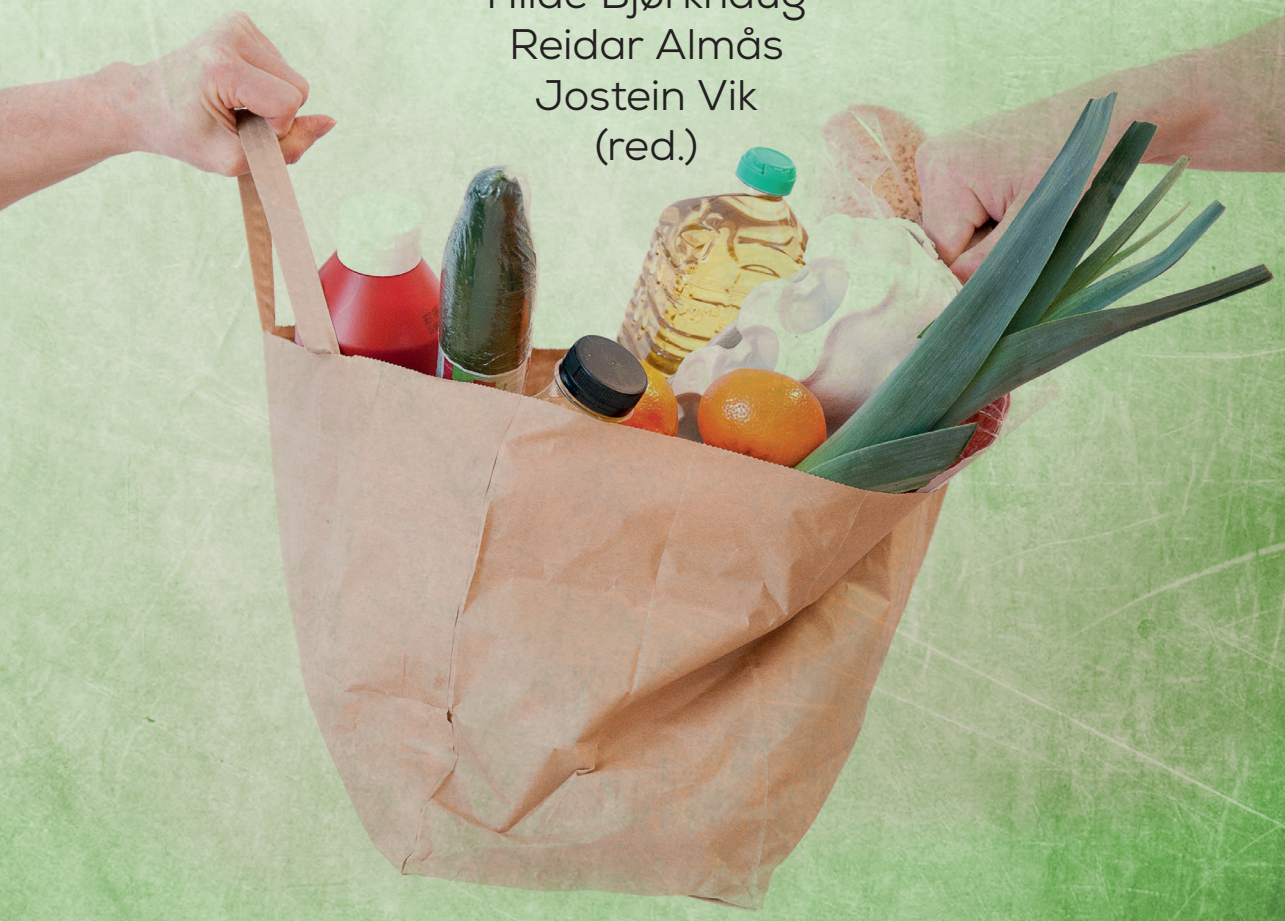
NORSK MATMAKT I ENDRING

Hilde Bjørkhaug
Reidar Almås
Jostein Vik
(red.)

FAGBOKFORLAGET

Norsk matmakt i endring

Hilde Bjørkhaug, Reidar Almås og Jostein Vik (red.)

Norsk matmakt i endring

FAGBOKFORLAGET

Copyright © 2019 by
Vigmostad & Bjørke AS
All Rights Reserved

1. utgave 2015 / 1. opplagg 2015

ISBN: 978-82-450-3070-9
ISBN (trykt): 978-82-450-1752-6

Tilrettelagt for e-bok: John Grieg, Bergen
Forsidedesign ved forlaget
Forsidefoto: Odd Roger Langørgen

Utgivelsen er støttet av Norsk senter for bygdeforskning.

Spørsmål om denne boken kan rettes til:
Fagbokforlaget
Kanalveien 51
5068 Bergen
Tlf.: 55 38 88 00 Faks: 55 38 88 01
e-post: fagbokforlaget@fagbokforlaget.no
www.fagbokforlaget.no

Materialet er vernet etter åndsverkloven.
Uten uttrykkelig samtykke er eksemplarfremstilling bare
tillatt når det er hjemlet i lov eller avtale med Kopinor.

Forord

Det norske matsystemet har inntil nylig vært regnet som et spesielt case som er kjennetegnet av høy grad av politisk konsensus om forvaltningen av matproduksjonen og et godt skjermet nasjonalt marked. Forvaltningen av norsk matindustri har imidlertid endret seg i betydelig grad de siste tiårene. Bidragene i denne boka diskuterer hvordan politikk og regulering, finansiering, eierskap og kontroll, og endringer i disse faktorene, påvirker ressursene og posisjonene til aktørene i hele den norske verdikjeden for mat, og relasjonene mellom dem. Vi spør: 1) Hvem har økt sin innflytelse i matvarekjeden de siste tjue årene? 2) Hvordan har relasjonene mellom næringsaktørene og myndighetene endret seg i perioden? 3) Hvilke gode eksempler finnes på innovative miljøer i norsk matvarebransje? Og til slutt 4) Hvilke utfordringer står den norske matvarebransjen overfor de neste ti–tjue årene? Målet med boka er dermed å vise hvordan maktforhold og samhandlingsmønster i matkjeden har endret seg og er i endring. Bidragene i boka presenterer studier fra ulike verdikjeder for mat og representerer et bredt tilfang av samfunnsvitenskapelige perspektiver og teorier.

Initiativet til denne boka kommer fra forskerne i prosjektet MATMAKT: Samhandling, integrasjon og markedsstrategier i matvarekjeden, som har vært et samarbeid mellom Unni Kjærnes, SIFO, Bjørn Klimek, NILF, Geoffrey Lawrence og Carol Richards fra Universitetet i Queensland, Australia, og Sigvat Brustad sammen med redaktørene av denne boka fra Norsk senter for bygdeforskning. Flere av bidragene i boka springer derfor ut fra dette prosjektet. For å gi et best mulig bilde av norsk matmakt i endring har vi i tillegg invitert ledende forskere innenfor feltet til å bidra med teoretisk og empirisk kunnskap som gir bredde til og utdyper situasjonen. I en fase med store endringer i betingelsene for produksjon, foredling, distribusjon og salg/kjøp av norsk mat, og

med de påvirkninger og tilpasninger som kreves av den norske mat- og landbruksmodellen, er det et situasjonsbestemt tidsbilde denne boka gir.

Takk til alle som har bidratt til boka: forfattere, fagfeller, forlag og ikke minst representanter fra og i tilknytning til verdikjeden for mat som har stilt opp til intervju, dialogmøte og omvisninger i sine landbruks- og næringsmiddelbedrifter! Vi vil også takke Norsk senter for bygdeforskning som har del-finansiert utgivelsen og Norges forskningsråd som har stilt midler til rådighet for arbeidspakke B i prosjektet «Matstyring i globaliserende omgivelser: Innovasjon og markedsstrategier i norske verdikjeder» (GOFOOD) fra Matprogrammet.

Trondheim den 30. januar 2015
Hilde Bjørkhaug, *Reidar Almås* og *Jostein Vik*

Innhold

Kapittel 1
Matmakt – en introduksjon 9
Reidar Almås, Hilde Bjørkhaug og Jostein Vik

Kapittel 2
Makt i matkjeden 23
Bent Sofus Tranøy

Kapittel 3
Regional samhandling, nyskaping og utviklingsbanar i tre matklynger: Gauldalen, Frøya og Kviamarka 51
Reidar Almås

Kapittel 4
Kjøpermakt i verdikjeden for mat 87
Per Ingvar Olsen

Kapittel 5
Fusjoner og oppkjøp i norsk matindustri under økt internasjonal integrasjon siden 1990-tallet 117
Bjørn Klimek

Kapittel 6
Kyllingens politiske økonomi – et bilde av det fremtidige landbruket? 149
Jostein Vik og Hilde Bjørkhaug

Kapittel 7
Omdømme, makt og mulighetsrom for bærekraftig styring – om Norsk Kylling i media 175
Sigvat Brustad og Hilde Bjørkhaug

Kapittel 8
Forbrukernes makt i norsk matsektor – for liten eller for stor? 199
Unni Kjærnes

Kapittel 9
Mentalt grensevern for norske landbruksprodukter:
Tilpasningsarbeid i tre akter 221
Atle Wehn Hegnes

Kapittel 10
Når det rurale blir populært: Om matindustriens og
dagligvarehandelens jakt på matkvaliteter som utgjør en forskjell 243
Egil Petter Stræte

Kapittel 11
Strukturelle og institusjonelle endringsprosesser i den norske
melkesektoren 267
Reidar Almås og Jostein Vik

Kapittel 12
Kontraktsproduksjon – en ny hverdag for grønnsaksprodusenten 287
Lars Rønning

Kapittel 13
Konkurranse og samarbeid i verdikjeder for storfekjøtt 311
Gunn-Turid Kvam

Kapittel 14
Utfordringer i norsk kornproduksjon 339
Magnar Forbord

Kapittel 15
Typologisering av nye verdikjeder for mat: Når profitt er målet
og «ikke-mat» er middelet 365
Rob Burton og Hilde Bjørkhaug

Kapittel 16
Nyskaping og maktforhold i den norske matvarekjeden 391
Hilde Bjørkhaug, Reidar Almås og Jostein Vik

Forfatterinformasjon 413

Stikkord 415

Kapittel 1

Matmakt – en introduksjon

Reidar Almås, Hilde Bjørkhaug og Jostein Vik

Det er ukontroversielt å hevde at mat og makt henger sammen. Mat er en livsnødvendighet og et gode produsert på knappe ressurser. Dermed er tilgang, kontroll med ressurser og distribusjon, regulering og styring tema det er naturlig å diskutere i forbindelse med mat og matproduksjon. Går man nærmere inn på hva som kjennetegner forholdet mellom mat og makt og hva konsekvensene av disse relasjonene er, blir tematikken straks mer kontroversiell. Dermed er forskning på mat og makt heller ikke et nytt fenomen (se for eksempel Ansell & Vogel, 2006; Clapp & Fuchs, 2009; Jacobsen, Almås & Johnsen, 2003; NOU 2011:4, 2011; Rommetvedt, 2002). Det er flere tett sammenvevde grunner til det. For det første er det både faglige og politiske kontroverser knyttet til ulike virkelighetsbeskrivelser. Hvem har makt og innflytelse i norsk matproduksjon, og i handel og distribusjon? Har maktforholdene endret seg? Hvis det har endret seg, hva ligger bak endringene? Hvordan skal de forstås? Spørsmålene knyttet til faktiske virkelighetsbeskrivelser er mange.

For det andre har aktørene i matsektoren sterke interesser knyttet til sin virksomhet og den måten sektoren styres og forvaltes på. Politikk og økonomi i matvaresektoren har konsekvenser. Det er reelle interessemotsetninger. Noen vinner og noen taper. For det tredje er det mange normative posisjoner, eller meninger, knyttet til mat og makt: Hvem *bør* bestemme? Hvordan *bør* relasjonene mellom produsenter og dagligvarehandelen være? Hvor stor innflytelse er det *riktig* at private versus offentlige aktører har på regulering av matsektoren?

Kombinasjonen av en virkelighet i endring, økonomiske og materielle interessemotsetninger og et omstridt normativt landskap innebærer både at det er et stort behov for uavhengig forskning og analyse av matsektoren, og at det politiske Norge har behov for å utrede maktforholdene i matsektoren nærmere. Vinteren 2010 lanserte de tre departementene, Landbruks- og matdepartementet, Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet og Fornyings-, administra-

sjons- og kirkedepartementet et eget matkjedeutvalg.[1] Målsettingen var ifølge landbruksministeren å sikre norske forbrukere et mangfoldig tilbud av matvarer til riktig pris. Matkjedeutvalget, også kalt Steensnæs-utvalget, la fram sin offentlige utredning (NOU 2011:4, 2011) i april 2011. Utvalget hadde da kartlagt forholdene i verdikjeden for mat i Norge og la spesiell vekt på konsentrasjon av markedsandeler i de fire store dagligvarekjedene. Utvalget slo fast at den norske matkjeden kjennetegnes av betydelig konsentrasjon både innen detaljist-, grossist- og leverandørleddet: Utredningen kommenterer dette slik: «Konsentrasjonen i avsetningsmarkedet for dagligvare i Skandinavia er sterkere enn ellers i Europa, ikke minst i Norge med bare fire paraplykjeder som kontrollerer markedet» (NOU 2011:4, 2011, s. 15). Videre slo utvalget fast at det også er svært stor konsentrasjon i deler av de norske leverandørmarkedene. Utvalget etterlyser mer åpenhet og innsikt i prisdannelsen for matvarer for å sikre at alle involverte aktører kan få et bedre bilde av hvordan verdiskapingen i matkjeden blir fordelt mellom partene, og det er behov for større grad av åpenhet og forutsigbarhet når det gjelder prisdannelse. Utvalget slo endelig fast at dersom utviklingen i Norge fortsetter i samme takt og retning, der handelens paraplykjeder kan diktere mer eller mindre ensidige betingelser i avtalesettene, vil en slik utvikling være uheldig for en sunn konkurranse og et balansert maktforhold i matkjeden.

Steensnæs-utvalget kom med en rekke enstemmige forslag, blant annet ble det foreslått en «Lov om forhandlinger og god handelsskikk i dagligvaresektoren», et «Ombud for dagligvaresektoren» og en «Dagligvareportal» der forbrukerne kan sammenligne priser. Utvalgets flertall foreslo også en egen norsk franchiselov som kan bidra til å rette opp skjevheten i maktforholdene i matkjeden. Utvalget ble fulgt opp av regjeringen Stoltenberg som ved kongelig resolusjon av 26. oktober 2012 oppnevnte et lovutvalg under ledelse av professor Erling Hjelmeng. Lovutvalget skulle utrede hvordan prinsippet om god handelsskikk i dagligvarebransjen og hensynet til forbrukerne best kan ivaretas i lovgivningen. I utvalgets innstilling av 30. april 2013 ble det foreslått tekst til en lov om «God handelsskikk i dagligvarekjeden». Utvalget foreslo at det opprettes et eget

1 Matkjedeutvalet ble oppnevnt 19. februar 2010 for «å kartlegge styrkeforholdene i matvarekjeden, vurdere utviklingen og foreslå tiltak som ivaretar forbrukernes interesser med tanke på pris, vareutvalg, kvalitet og tilgjengelighet». Samtidig skulle utvalget også «belyse mulighetene for åpenhet og innsyn i hele matvarekjeden for å sikre tilfredsstillende samfunnsmessig kontroll».

handelstilsyn for å forestå tilsyn med og håndheving av loven. Handelstilsynet foreslås lagt til Konkurransetilsynet i Bergen.

Denne boka følger opp en rekke av problemstillingene som ble behandlet i Matkjedeutvalgets rapport, men vi søker å gå videre og sette endringer og utviklingstrekk inn i relevante forsknings- og teoritradisjoner.

Utviklingen i styrings- og maktforhold i nyere tid har ofte blitt beskrevet med begrepet *governance* (se for eksempel Bevir, 2011; Pierre & Peters, 2000; Torfing & Sørensen, 2007). Dette er et mangslungent begrep, men to generelle hovedtrekk kan løftes fram: For det første har flere aktører blitt involvert både i politikkutforming og i forvaltning (Stoker, 1998; Suarez, Rodriguez & del Corral, 2008). Forhold som økende kompleksitet, flere og mer omfattende koblinger mellom politikkområder (Daugbjerg & Swinbank, 2012) samt ideologiske forsvar for bredere deltagelse i politiske prosesser og en mer inkluderende politikk (Sterling, 2005; Sørensen & Torfing, 2005). I landbruks- og matpolitikken er det ikke nytt at det er et «samstyre» mellom offentlige myndigheter og næringsorganisasjoner – nettopp dette har kjennetegnet det korporative norske systemet. Dette ledet da også i sin tid Stein Rokkan til spissformuleringen «stemmer teller, men ressurser avgjør» (Rokkan, 1987).

Governance, slik det forstås i dag, innebærer imidlertid gjerne noe mer enn korporatisme. Flere aktører deltar, og det er mer åpent hvem som deltar. Det er slik sett både symptomatisk og relevant at Landbruks- og matdepartementet, Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet og Fornyings-, administrasjons- og kirkedepartementet *sammen* bestilte utredningen NOU 2011:4 *Mat, makt og avmakt – om styrkeforholdene i verdikjeden for mat* (2011), og at et bredt utvalg av organisasjoner og interessegrupper var aktivt med i utvalget som sto bak rapporten (se Tranøys kapittel i denne boken for noen glimt inn i utvalgets arbeid). Slik vi ser det, har forvaltningen av norsk landbruk og matindustri endret seg fra et *nasjonalt* korporativt system til en mer uavklart privat-offentlig «samstyring» (Røiseland & Vabo, 2008) sterkt påvirket av teknologiske og markedsmessige endringer, overnasjonale myndighetsstrukturer (WTO, EU, FN) og globalisering i matvarehandelen (Lie & Veggeland, 2010).

Det andre generelle trekket som gjerne forbindes med governance – til forskjell fra mer tradisjonelle styringskonstellasjoner – er en nedbrytning av etablerte hierarkiske relasjoner. Det er ikke lenger så klart at det er de øverste offentlige instanser som sitter i førersetet i de politiske prosessene. Det er viktig

å påpeke at dette ikke innebærer en naivistisk forventning om flate strukturer, eller at alle har lik mulighet til innflytelse. Langt ifra. Poenget er dels at det er mer uforutsigbart hvem som har innflytelse, dels at enkeltaktører i mindre grad har innflytelse alene, og dels at store økonomiske aktører har økende innflytelse (Clapp & Fuchs, 2009), som kan få negative konsekvenser for små og mellomstore aktører på leverandørsiden (Richards, Bjørkhaug, Lawrence & Hickman, 2013). Konsekvensene av dette er at det oppstår en uklar grense mellom politikk og økonomi, og at innflytelsesområdet til demokratisk kontrollerte instanser kan krympe. Generelt er det verken konstitusjonelt eller teoretisk klart hvem som har eller kan forventes å ha innflytelse og makt, selv om man gjerne snakker om at det finnes «a shadow of hierarchy» (Pierre & Pierre, 2009) i strukturer som beskrives i lys av governance-begrepet. Begge de to sentrale trekkene – økende antall aktører og uavklarte maktrelasjoner – innebærer et økt behov for empiriske studier av hvordan makt, innflytelse og avhengighetsrelasjoner har endret seg i den norske verdikjeden for mat.

Formålet med en bok om norsk matmakt i endring er å analysere hvordan organisering og forvaltning av det norske matsystemet har utviklet seg i senere år. Mange av kapitlene i boka har sitt utspring i prosjektet «Governing food in a globalising environment: Innovation and market strategies in Norwegian food supply chains (GOFOOD)», finansiert av Norges forskningsråd. I dette prosjektet, som vi på norsk omdøpte til «Matmakt-prosjektet», har vi gjennomført studier av matbedrifter og deres omgivelser, både i klynger lokalt og regionalt, og nasjonale partnerskap mellom private aktører og offentlig sektor.

Vi har ønsket å belyse endringer i relasjoner og maktforhold i matvarekjeden og å se på hvilke konsekvenser disse endringene har på innovasjonstakt og konkurransedyktighet i norsk matindustri. Vi har også studert endringer i struktur og strategier i ulike ledd av matvarekjeden for å finne ut hvordan endringer i disse relasjonene påvirker den posisjonen norsk matindustri har i forhold til viktige konkurrenter. Vi går også inn i hva slags aktører og kapitalgrupperinger som er med og utvikler den norske verdikjeden for mat. Videre ser vi en økende tendens til vertikal integrasjon i det norske og internasjonale matvaresystemet, og vi spør oss hvilke konsekvenser dette har for maktforholdene i matvarekjedene. For detaljistkjedene innebærer denne integrasjonen økt makt og innflytelse, men også økt risiko. Vil økt makt til kjedene bety mindre trygghet for matvareleverandørene? Uansett, i denne situasjonen skapes det nye relasjoner,

koalisjoner og avhengighetsforhold mellom bønder, næringsmiddelindustri og matvarekjedene. Samtidig kan bedre markedsnærhet og markedskontakt bidra til produktutvikling, innovasjon og konkurransekraft.

Vi har fokusert på ulike tema i denne boken. For det første har en del av artiklene hovedfokuset på endringer i organiseringen og endringer i forholdet mellom økonomi og marked på den ene siden og politikk og styring på den andre – det man gjerne kaller politisk økonomi. For det andre er tema knyttet til omdømme, forbrukermakt og forståelser av kvalitet sentralt. Til slutt presenteres en serie kapitler som tar for seg noen utvalgte sektorer og verdikjeder.

Bent Sofus Tranøys kapittel (2), reiser tre hovedspørsmål innenfor rammen av en diskusjon av maktkilder og maktbruk i det norske dagligvaremarkedet. For det første spør han hva slags teoretisk inngang som gir den beste og bredeste forståelse av markedsmakt i et moderne forbrukermarked. For det andre spør Tranøy om hvilke konsekvenser denne makten og bruken av den har for atferd og struktur i dagligvaremarkedet. Det teoretiske perspektivet som han bruker, hviler tungt på handlingsteoretiske forutsetninger som er gjort moderne av de siste årenes interesse for kognitiv psykologi og eksperimentell atferdsøkonomi. I dette perspektivet er den menneskelige hjerne energisparende, orientert mot minste motstands vei og preget av ulike «biaser». Dermed blir forbrukeren mindre kritisk, priskonkurransen mindre skarp og mer strategisk avgrenset enn det den ortodokse, nyklassisk funderte konkurranseøkonomien vanligvis forutsetter. Til sammen gir denne forbrukeratferden også matvarekjedene frihetsgrader overfor kundenes ønsker, noe som i neste omgang gir dem frihet til å bruke trusselen om det vi kan kalle ikke-kommersielt motivert «delisting» overfor sine leverandører. Hovedbildet er at paraplykjedenes posisjon som «portvoktere» mellom leverandørene og kundene gir dem mer makt enn noen andre aktører i verdikjeden for mat. Dette forklarer sentrale funn med hensyn til atferd som matkjedeutvalget også pekte på (NOU 2011:4, 2011). Den kanskje mest interessante strukturendringen i det norske markedet de siste ti–tjue årene er en stadig sterkere konsentrasjon, vertikalt og horisontalt, rundt fire store kjeder som er i ferd med å bli tre. Kapitlet forklarer dette ved å vise hvordan makt avler makt og styrke i en selvforsterkende prosess.

I kapittel 3 beskriver og analyserer Reidar Almås tre næringsklynger. Han viser hva som skjer i samspillet og konkurransen mellom matprodusenter og næringsmiddelindustri i en region og ser på hvordan regionens næringshistorie

og politiske konstellasjoner spiller inn i utviklingen. De tre klyngene som studeres, er én rundt Norsk Kylling i Gauldal, én rundt SalMar på Frøya og én i Kviamarka på Jæren. Norsk Kylling illustrerer tendenser til en helt ny produksjonsmåte i norsk landbruk, preget av rask ekspansjon og tøying av grenser. Gjennomgangen av den lokale næringshistoria viser imidlertid at produksjonsmåten blir modifisert og må tilpasses lokalt og til norsk nærings- og arbeidsliv og det norske kontrollregimet. På Frøya har man vært i stand til å bevare et betydelig innslag av lokalt eierskap i oppdrettsnæringa på tross av stor ekspansjon innen havbruk. Dette har skjedd ved at statlige reguleringsmyndigheter, fylkeskommune, kommune og små og store bedrifter har maktet å samhandle. Det unike med næringsklyngen i Kviamarka er samhandlingen mellom landbrukssamvirket, private aktører og myndighetene, først og fremst kommunen. Samhandlingen har ikke vært konfliktfri, og det er fortsatt skarp konkurranse mellom aktørene om leveransene fra primærprodusentene og ut til sluttaktørene i butikk. Men næringslivsmiljøet på Jæren har vært i stand til å komme seg videre fra hvert konfliktpunkt i prosessen. Almås argumenterer for at dersom man ønsker å reflektere rundt hvordan norsk og internasjonal matindustri vil utvikle seg i årene som kommer, er det nyttig å studere slakteri-, kylling- og laksenæringa på klyngenivå. Dette er produksjoner med en effektiv proteinproduksjon som også blir framhevet som klimamessig gunstig, og som kan komme til å representere sentrale utviklingstrekk i den framvoksende bio-økonomien.

Per Ingvar Olsen presenterer og drøfter i kapittel 4 problemstillinger knyttet til regulering av kjøper- og selgermakt, og går nærmere inn på forskjeller mellom dem med hensyn til konkurransereguleringene og deres ulike forhandlingsmessige karakteristika. Til tross for at urimelig maktutøvelse er gjenstand for lovbasert konkurranseregulering i begge tilfeller både i Norge og internasjonalt, har det gjennomgående vært et langt sterkere fokus på selgermakt enn på kjøpermakt. Mulighetene for å bygge opp omfattende kjøpermakt er betydelige, og kapitlet drøfter noen av de utfordringer leverandører står overfor i møte med slik makt, herunder mulighetene for å motvirke slik makt, for eksempel gjennom offensive merkevarestrategier. Olsens empiriske utgangspunkt er å benytte rettsdokumentene i tre rettsinstanser i saken mellom TINE SA og Konkurransetilsynet i TINE–REMA-saken. Basert på rettsdokumentene presenterer Olsen tre ulike maktspill-situasjoner knyttet til kontroll med adgangen til markedet, mulighetene for å øke aktørenes handlingsfrihet og mulighetene

for å etablere fondsbasert priskonkurranse. Dette avsluttes med en analyse av kjøpermakt som et koblet nettverks-maktfenomen der kontroll over leverandørenes adgang til markedet gir grunnlag for kreative og dynamiske tiltak og prosesser som gradvis ekspanderer mulighetene for effektiv maktutøvelse i praksis. Avslutningsvis drøfter Olsen problemstillinger knyttet til regulering av kjøpermakt i Norge og foretaksstrategiske utfordringer knyttet til mulighetene for å balansere kjøpermakt og leverandørmakt over tid.

I kapittel 5 presenterer Bjørn Klimek en analyse av fusjons- og oppkjøpsdrevne strukturendringer i norsk matindustri i lys av sektorens økte globale integrasjon siden 1990-tallet. Foretaksøkonomiske teorier om fusjoner og oppkjøp settes i forbindelse med endringer i den norske politiske økonomiens internasjonale integrasjon, spesielt WTO- og EØS-tilpasning. Analysens empiriske grunnlag er intervjumateriale fra nøkkelinformanter innen de mest ressurssterke miljøene i sektoren. Med utgangspunkt i fem forskjellige bedriftstyper kartlegger Klimek foretaksledelsenes avgjørende strategiske veivalg for fusjoner og oppkjøp. Hypoteser er knyttet til matindustriens ulike grader av nasjonal beskyttelse, ulike relasjoner til EUs indre marked og dermed også hvordan matindustrien er preget av konsentrasjon avgrenset til det norske markedet. Disse forholdene har betydning for den strategiske logikken bak fusjoner og oppkjøp. Konklusjoner som trekkes i Klimeks studie, er for det første at nasjonal beskyttelse resulterer i begrensede vekstmuligheter, noe som gir insentiver til vekst gjennom oppkjøp. For det andre at den isolerte formen for konsentrasjon gir insentiver til fusjoner og oppkjøp med sikte på å skaffe kontroll over kritiske ledd i forsyningskjedene, og for det tredje at fusjoner og oppkjøp i norsk matindustri preges av eksterne drivkrefter og har defensiv tilpasning som sin strategiske logikk.

I kapittel 6 tar Jostein Vik og Hilde Bjørkhaug opp utviklingen i kyllingproduksjon i Norge. Kyllingproduksjon er volummessig en vinner i det nye landbruket. I en tid hvor det synes vanskelig å øke norsk landbruksproduksjon, har produksjon og forbruk av kylling i Norge blitt nær firedoblet fra 19 000 tonn i 1990 til like over 90 000 tonn i 2013. Norskprodusert andel er på 99 prosent. Veksten i kyllingproduksjonen kan forstås som sluttproduktet av en rekke gode egenskaper ved kyllingen. Den er en effektiv kjøttprodusent, kjøttet er rimelig, den anses som sunn og mager, kyllingen er godt egnet for standardisert produksjon og videreforedling, og det har foregått en omfattende produkt-

innovasjon basert på kjøtt fra kylling. Likevel, det er en nedside ved kyllingproduksjonen: Forfatterne viser at det i verdikjedene for kylling, i Norge så vel som internasjonalt, har vært problemer knyttet til dyrevelferd, smitteforhold og fôr-tilsetninger, arbeidsvilkår, forurensning og usunne avhengighetsrelasjoner mellom bøndene og slakteriene. Industriell kyllingproduksjon presser mange grenser i norsk landbruk og matproduksjon. Vik og Bjørkhaug ser veksten i produksjon og forbruk av kylling i lys av omfattende teknologiske, politiske og økonomiske endringer: For det første er dagens kylling genetisk tilpasset industriell masseproduksjon. Det innebærer at den vokser raskere og at det produseres på det samme genetiske materialet i så godt som alle kyllingfjøs. For det andre har det landbrukspolitiske regimet og reguleringene av produksjon av kylling gjennomgått betydelige endringer. For det tredje er de økonomiske relasjonene og måten kyllingproduksjon og distribusjon organiseres på drastisk endret de siste årtiene. Vertikal integrasjon er et nøkkelord i så måte også i denne næringen. Resultatene fra studien støtter resultater fra andre studier internasjonalt som viser at deregulering av verdikjeden for en produksjon raskt fører til en reregulering gjennom nye styringssystemer som for eksempel kontraktproduksjon og private kvalitetssystemer. Basert på analyser av intervjuer, feltbesøk, dialogmøter, dokumenter og mediedekning beskriver Vik og Bjørkhaug endringer i det landbrukspolitiske rammeverket rundt kyllingproduksjon, og konsekvensene i kyllingens politiske økonomi.

I kapittel 7, av Sigvat Brustad og Hilde Bjørkhaug, står, som i det foregående kapitlet, kyllingen i sentrum, men med et annet perspektiv og andre problemstillinger. Gjennom de seinere årene har bærekraften i forsyningskjedene for mat i økende grad blitt utfordret i offentligheten, gjennom media, fra produsenthold og i forskning. I kapitlet spør man hvilke relasjoner det er mellom bedrifters omdømme og bærekraftig styring av bedriftene. Forfatterne tar for seg hvilken omtale videreforedlingsbedriften Norsk Kylling har fått i tre ulike norske aviser og diskuterer hvilke muligheter et media-presentert omdømme kan gi. I hovedtrekk blir Norsk Kylling først framstilt både som en viktig gründerbedrift som gir positive ringvirkninger og som lovbryter som gir negative ringvirkninger. Brustad og Bjørkhaug viser hvordan REMA 1000s grep for å løse en del av problemene som har heftet ved bedriften har blitt etterfulgt av tillitserklæringer fra myndigheter og foreninger. Kapitlet problematiserer hvilke effekter rask omveltning og deregulering av matindustrien har hatt og kan få.

I forlengelsen av dette argumenter forfatterne også for at en bedrift i samspill med myndigheter, forretningspartnere og befolkning, sammen med en fri og kritisk presse, kan fornye seg i retning av bærekraftig styring.

Unni Kjærnes poengterer i kapittel 8 at forbrukernes manglende makt og innflytelse over maten har fått stor offentlig og politisk oppmerksomhet de siste åra og at forbrukerhensyn har stått sentralt i arbeidet med ny lov for å regulere relasjonene i matforsyningskjeden. Med regjeringen Solbergs sentrale ambisjon om frie forbrukervalg får temaet neppe mindre oppmerksomhet. Kjærnes diskuterer spesielt to spørsmål i sitt kapittel: For det første at det er svært uklart hva forbrukermakt innebærer konkret og for det andre i hvilken grad denne makten har blitt større eller mindre eller har endret form. I kapitlet starter Kjærnes med en nærmere avklaring av hvordan vi oppfatter forbrukerrollen, både i kjøpssituasjonen og i samfunnsmessige og politiske beslutninger. I synet på hva forbrukerdeltakelse og makt bør være og betingelsene for slik makt, er oppmerksomheten dreid bort fra offentlig beskyttelse av passive og svake forbrukere over mot et sterkt fokus på individuelle – og rasjonelle – forbrukervalg. I den seinere tid har vi sett en tendens til en ytterligere dreining, fra troen på rasjonelle valg til igjen å satse på mer styring av forbruket gjennom såkalt dulting («nudging») til å gjøre de riktige valgene. Kjærnes spør hva dette betyr for folks makt som forbrukere.

I kapittel 9 er temaet mentalt grensevern. Atle Wehn Hegnes presenterer en analyse av mentalt grensevern for norske landbruksprodukter. Kapitlet bygger empirisk på offentlige dokumenter og forskningslitteratur. Analysen viser at det mentale grensevernet for norske landbruksprodukter blant annet er tuftet på den sosiale konstruksjonen av et nytt sett matkvaliteter som har blitt institusjonalisert gjennom egne merkeordninger. Spesifikt fokuserer Hegnes på de ordninger som har blitt forvaltet og fortsatt forvaltes av det som opprinnelig het Stiftelsen Godt Norsk og som i dag har navnet Matmerk. Hegnes' analyse starter med Uruguay-runden i GATT som ledet fram til etableringen av WTO og et regime der handelsbarrierene bygges ned, og der det er behov for et mentalt handelshinder til erstatning for de gamle hindrene. Utviklingen innebærer både mobilisering, institusjonalisering og tilpasning. Starten på utviklingen av de nye kvalitetene på slutten av 1980-tallet forstås med Ulrich Becks teori om risikosamfunn, mens utviklingen videre begrepsfestes og analyseres som et ufullendt *tilpasningsarbeid*.

Også kapittel 10 diskuterer nye matkvaliteter, og her argumenterer Egil Petter Stræte for at ruralitet har vokst fram som en særegen kvalitet ved mat, og at kvaliteter med rurale elementer er blitt attraktive i matsektoren. Dette gjelder særlig matspesialiteter som inngår i det såkalte premium-markedet, men også i noen grad i det konvensjonelle volummarkedet. Matspesialiteter har vokst seg fram til et betydelig markedssegment og gitt norsk landbruksbasert matsektor et verdifullt bidrag. Også matvareindustrien og dagligvarehandelen har begynt å interessere seg for kvalitetene med rurale trekk som har vært et grunnlag for utvikling av gårdsforedling og såkalte nisjeprodukter. For matvareindustrien og dagligvarehandelen er dette et ledd i å styrke konkurranseevnen. De satser på å differensiere seg, det vil si utvikle eller forhandle produkter eller produksjoner som skiller seg fra andre. I kapitlet benytter Stræte en metode som knytter begreper om matspesialiteter og matkvaliteter til ulike rurale dimensjoner som sted, praksis og symbolikk. Gjennom en analyse av begreper og produkter er det kategorisert fire ulike differensieringsstrategier: stedstilknyttete strategier, produksjonsspesifikke strategier, smaks- og innholdsspesifikke strategier og til slutt symbolske strategier. Stræte viser gjennom eksempler hvordan disse strategiene gir ulike handlingsrom for bedriftene.

I kapittel 11 gir Reidar Almås og Jostein Vik en historisk og institusjonell beskrivelse av utviklingen i den norske melkesektoren. Melkeproduksjonen er den mest utbredte landbruksproduksjonen i norsk landbruk og har blitt sett på som en bærebjelke. Den lange og stabile trenden med bruksnedlegginger betyr imidlertid at vi ikke kan ta det som en selvfølge at melkeproduksjonen er i stand til å fylle denne rollen i framtida. Produksjonen av melk og melkeprodukter har blitt holdt oppe ved økende produktivitet og økende produksjonsomfang på de gjenværende brukene. Blir antallet bruk, bønder og kyr lavt nok, må strukturen i så vel primærproduksjon som meierisektoren gjennom noen fundamentale endringer for å opprettholde produksjonsnivået. Almås og Vik beskriver både institusjonelle og politiske endringer og strukturelle utviklingstrekk som en overgang fra sosial-korporativ produktivisme til ny-produktivistisk korporatisme. Selv om en Høyre-Fremskrittsparti-regjering har signalisert et landbrukspolitisk skifte, har ingen reformer så langt rokket ved de institusjonelle ordningene og politiske grepene som gradvis er blitt innført fra 1930-tallet og fram til i dag. Almås og Vik viser likevel at struktur- og produksjonsutviklingen i melkesektoren kan stå foran betydelige utfordringer.